

МОВОЗНАВСТВО ТА ЛІТЕРАТУРА

УДК 811.161.2

DOI: 10.37026/2520-6427-2020-104-4-50-53

Леся ЗАВОДНА,

методист кабінету редакційно-видавничої діяльності
Рівненського ОІППО, магістр філології

СУРЖИК: МОВНА ПАТОЛОГІЯ ЧИ НОРМА УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА?

У статті схарактеризовано поняття українсько-російської двомовності, одним із наслідків якої є змішане українсько-російське мовлення – специфічне мовне явище, що дістало назву «суржик». Окреслено причини появи суржику. Виокремлено основні прояви суржику та приклади вживання слів-покручів.

Ключові слова: культура мови, суржик, двомовність, «слова-покручі».

The article deals with concept of Ukrainian-Russian bilingualism, one of the consequences of which is mixed Ukrainian-Russian speech - a specific linguistic phenomenon called «surzhyk». It has been outlined the reasons for the appearance of surzhyk. The main manifestations of surzhyk and examples of the use of twisting words are highlighted.

This phenomenon has become widely used among the Ukrainian population, especially young people, pupils, students, which especially gives the Ukrainian language the status of unprestigious (even more - hopeless) in terms of development, and is also of great concern.

The large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language interprets the concept of «surzhyk» as follows: 1) a mixture of wheat and rye, rye and barley, barley and oats, etc.; flour from such a mixture; 2) elements of two or more languages, combined artificially, without observance of the norms of literary language; unclean language is an impoverished language, devoid of national color and expressiveness.

Among the reasons for the appearance of surzhyk is the lack of six language skills: 1) the amount of vocabulary; 2) correctness of language; 3) subconscious operation of language (automatism); 4) language creation (ability to create neologisms); 5) functional language skills (emotional); 6) imagery of language.

The main manifestations of surzhyk are: the use of ruses instead of normative Ukrainian equivalents; ukrainianized forms of Russian numerals; ukrainianized forms of Russian verbs; mixing Ukrainian and Russian forms of indefinite pronouns; formation of the highest degree comparison of adjectives and adverbs on the model of the Russian language; words and expressions copied from Russian; softened and soft pronunciation of consonants before «e» and «y» in originally Ukrainian and loanwords; non-normative use of grammatical forms of Ukrainian language.

Key words: language culture, surzhyk, bilingualism, «twisting words».

*Нації вмирають не від інфаркту,
спочатку їм відбирає мову.
Ліна Костенко*

Постановка проблеми. Українська мова впродовж багатьох століть була поставлена в такі умови, що можна лише дивуватися, як вона взагалі вижила і збереглася. «Політика асиміляції неросійських народів, розпочата ще за самодержавства» [14, с. 8], яка непосильним тягарем лежала на ній (згадаймо хоча б славнозвісні: указ Петра I 1720 р. про заборону друкування книг українською мовою; секретну інструкцію 1764 р. Катерини II генерал-прокуророві Сенату, де йшлося про те, що «Малая Россия, Лифляндия и Финляндия – провинции... [которые] ... надлежит легчайшими способами привести к тому, чтоб они обрусели ...»; закриття недільних шкіл 1862 р.; Валуєвський циркуляр 1863 р., який проголошував, що «ніякої української мови не було, немає і бути не може», й зрештою Емський указ 1876 р. про «заборону ввозити до Росії будь-які книжки і брошури, написані «малоросійським нарідчям», друкувати оригінальні твори та переклади українською мовою, влаштовувати сценічні вистави, друкувати українські тексти до нот і виконувати україномовні музичні твори»), в радянський період набула ще відвертіших форм.

Зрозуміло, що таке кількасотрічне приниження української мови, «обмеження сфер її використання, руйнація її основ, втручання у внутрішні закони її розвитку, здійснення численних «чисток» на заборону певних слів і висловів перетворило нашу мову із самодостатньої системи на жертву тоталітарного суспільства...» [14, с. 8], а відповідно насадження російської не могло не позначитися на усному та писемному мовленні її носіїв. Українська мова навіть там, де вона активно функціонувала, зазнала такого негативного впливу російської, що перетворилася на «язичіє», мішанину українських та російських слів, калюк, так званих «мовних покручів», які утворилися на базі цих двох мов. Як зауважує сучасний лексикограф і перекладач Тарас Береза, «у битві за мову, ми програємо сьогодні двом монстрам – англійській глобалізації та русифікації. Вони нищать нашу мовну автентичність. Люди не свідомі того, що мова маліє, зменшується її словниковий запас. Українська перетворюється на суто «побутову». Це вже не та вишукана мова, це просто засіб для порозуміння між людьми» [4].

Сьогодні мовну ситуацію в Україні головним чином характеризує українсько-російська двомовність, одним із наслідків якої є змішане українсько-російське мовлення – специфічне мовне явище, що дістало назву «суржик», який, на думку І. Ціхоцького, «переріс стилістичний діапазон ужиткового мовлення і впевнено проникає в літературні та музичні тексти, мову телебачення і преси, чому активно сприяє постмодерна рецепція дійсності в українській мистецькій парадигмі та шоу-бізнесі» [15], й, на жаль, перетворюється на неабияку проблему українського суспільства, привертаючи до себе щораз більше уваги.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Питанням суржика присвячено величезну кількість досліджень українських мовознавців.

Так, ще Б. Антоненко-Давидович у праці «Як ми говоримо» подає найбільш вдале, на наш погляд, пояснення суржика та описує загрозу, що він несе: «Недобре, коли людина, не знаючи гаразд української чи російської мови, плутає обидві мови, перемішує слова, відмінює слова однієї мови за граматичними вимогами другої мови, бере якийсь притаманний саме цій мові вислів і самотужки, живосилом тягне його в іншу мову. Так утворюється мовний «покруч» [3]. Відома мовознавиця О. Сербенська, книга якої «Антисуржик» [2] є чи не найбільш ключовою у питанні дослідження суржика як мовного явища, – одна з перших, хто підтримала та розвивала погляди Антоненка-Давидовича «на субмову як здеградовану під тиском русифікації форму українського мовлення» [11, с. 93].

Однозначного тлумачення цього мовного явища на сьогодні немає. Зокрема, мовознавці потрактовують суржик і як форму просторіччя (В. Труб [13]), і як субмову (Л. Масенко [8]), і як піджин (Н. Дзюбишина-Мельник [6]), і як напівмовність (Б. Ажнюк [1]), і як «недопереклад» (В. Радчук [10]), і як окрему категорію, що впливає на мовну політику в державі (М. Мозер [9]), і як сукупність явищ мовленнєвого рівня (О. Тараненко [12]).

Утім, спільним для всіх дослідників є сприйняття суржика як загалом негативного явища. Адже, як стверджує відома дослідниця Л. Масенко, «суржик нищить узус (практичну спонтанну норму) української мови і відриває її від літературної основи» [9, с. 125].

Однак, незважаючи на досить значну кількість праць, що стосуються даного питання, проблема поширення суржика в мові не тільки не втрачає своєї актуальності, а й, навпаки, перетворюється на «сумне» явище, а отже, потребує подальшого аналізу та дослідження.

Мета статті – окреслити проблему суржика як негативного явища в українській мові; на прикладі численних слів-покручів продемонструвати наявність суржика в нашому повсякденному мовленні.

Виклад основного матеріалу. Мовне явище, що одержало назву «суржик», належить до специфічної форми побутування мови в Україні.

Великий тлумачний словник сучасної української мови так трактує поняття «суржик»: 1) суміш зерна пшениці й жита, жита й ячменю, ячменю й вівса тощо; борошно з такої суміші; 2) елементи двох або кількох мов, об'єднані штучно, без додержання норм літературної мови; нечиста мова, збіднена мова,

позбавлена національного колориту і виразності [5, с. 1217]. Відповідно М. Мозер зі свого боку стверджує, що «перше, головне переносне значення слова, а саме «людина мішаного походження», засвідчено в словнику Бориса Грінченка 1907–1909 років. Значення, яке стосується мови, очевидно виникло пізніше. В енциклопедичній статті це значення окреслено як «ненормативне індивідуальне мовлення певної особи та соціолект певних верств населення, що будуються на основі змішування, інтерференції елементів двох і більше мов» [9, с. 29].

Дане явище набуло широкого вжитку серед українського населення, передусім молоді, школярів, студентів, що особливо впливає на престижність нашої мови та безперспективність її розвитку, викликаючи неабияке занепокоєння.

Які ж причини появи суржика? Український мовознавець, доктор філологічних наук Богдан Ажнюк переконує, що це відбувається через брак шести мовних навичок: 1) обсягу словникового запасу; 2) коректності мови; 3) підсвідомого оперування мовою (автоматизму); 4) мовотворчості (здатності творити неологізми); 5) функціонального володіння мовою (наприклад, емотивного); 6) образності мови [1].

Зважаючи на викладене вище, з'ясуємо, де ж сучасна молодь (і не лише вона!) може «підхопити» суржик:

По-перше, на це неабияк впливає виховання в родині, коли батьки (а саме вони мають найбільший вплив на успішне формування мовлення дитини), не приділяючи належної уваги своєму мовленню та впевнено вживаючи суржикомовні слова, сприяють тому, що дитина не лише повторює, а й починає говорити тією мовою, яку сприймає на слух, фактично спілкуючися суржиком і думає, що так насправді правильно.

По-друге, носіями суржика стають люди, які недосконало володіють як українською, так і російською мовами і не завжди зважають на правильність вживання україномовної лексики. Вони з легкістю відмінюють слова однієї мови за правилами іншої, будують словосполучення та речення всупереч моделям рідної мови, вживають слова в нехарактерній для української мови граматичній формі. Будь-який психолог підтвердить, що така спотворена мова «отупляє» людину, робить її мислення примітивним.

По-третє, до суржика-гри охоче вдається сучасна ОСВІЧЕНА! молодь, зокрема студенти, коли хоче увійти в інший мовний образ, розширити діапазон власних мовних варіацій. Соціологічні дослідження переконують, що молоді люди вдаються до суржика частіше, ніж люди середнього та похилого віку, які схильні вважати його ознакою низького рівня мовної культури. Прекрасно володіючи іншими мовними кодами, молодь воліє використовувати суржик, щоб отримати задоволення від власного мовлення, бо їй так цікаво («прикольно»).

По-четверте, розповсюдженню суржикомовних слів значною мірою сприяють сучасні теле-, радіо- та медіапростір, що здатні стирати кордони між правильним і неправильним, адже тут людина почувається вільною у власних думках. Мова в інтернет-просторі, зокрема в соціальних мережах Фейсбук, Твітер, Інстаграм, спрощується,

порушується пунктуація, синтаксис, а граматики не відіграє важливої ролі, натомість посилюється емоційність мови; як наслідок – з'являється низка суржикомовних слів.

Таким чином, беручи за основу дослідження А. Ізмайлової [7], та доповнивши його низкою власних знахідок, основними проявами суржиків вважаємо:

- **уживання русизмів замість нормативних українських відповідників:** *больница (лікарня), будто (нібито), вообщє (зовсім), вопцєм (отож), вот (ось), в смилє (в сенсі), всєгда (завжди), всї равнo (все одно), вмєсто (замість), вроді (наче), гарбушка (окраєць), да (так), дажє (навіть), дєвочкі (дівчатка), допустім (припустимо), до встрєчі (до зустрічі), єслї (якщо), єсть (є), здрастує (добридень), імєнно (саме), йолка (ялинка), карочє (одним словом), крєпкії (міцний), кстаті (до речі), ладно (нехай), мєжду (між), нєт (ні), нє нада (не потрібно), навєрно (мабуть), намьок (натяк), напрімер (наприклад), носки (шкарпетки), очєнь (дуже), параднє (під'їзд), потєм (потім), прєдохранітєль (запобіжник), прєдсідатєль (голова), почталъйон (листоноша), рядом (поруч), слідуючий (наступний), самальот (літак), стєлькa (устілка), тїпа (типу), тoжє (також), тoїсть (тобто), тудa (туди), щас (зараз), харашо (добре), прям (справді), постoянно (постійно), послєдній (останній), форточкa (квартирка), уборкa (прибирання), чутъ-чутъ (трохи), шo попалo (будь що), шo такoє (що таке), щас / січас (зараз), та ін.;*

- **«українізовані» форми російських дієслів:** *уїхав (поїхав), підскажїть (підкажіть), уволївся (звільнився), поняв (зрозумів), получив (отримав), щитати (залежно від контексту – вважати або рахувати), отдав (відав), зделав (зробив), длївся (тривав), рoстрoївся (засмутився), отключив (відімкнув), зарабатує (заробляє), підозрїваю (підозрюю), обїжається (ображається), тренєрується (тренуватися), жалїю (шкодую), панїмать (розуміти), нє трoгай (не зачіпай), догадаться (здогадатися), розщитатїся (розрахуватися), заболїв (захворів), получається (виходить), помню (пам'ятаю), позоритїся (соромитися), прибратїся (замість прибрати) та ін.;*

- **«українізовані» форми російських числівників:** *первий / перва (перший / перша), вторий / втора (другий / друга) та ін.;*

- **змішування українських і російських форм невизначених займенників:** *хто-то (хтось), шo-то (щось), як-то (якось), які-то (якісь), який-то (якийсь), чoгo-то (чомусь, чогось), кой-шo (щось), кой-які (якісь) та ін.;*

- **порушення дієслівного керування, вживання прийменників і відмінків за зразком російської мови:** *по вулицям (вулицями), на російській мові (російською мовою), зошит по біології (зошит з біології) та ін.;*

- **утворення найвищого ступеня порівняння прикметників і прислівників за зразком російської мови:** *самий главний (найголовніший), самє важнє (найважливіше), самий лучийий (найкращий), самє твердє (найтвердіше) та ін.;*

- **утворення від українських дієслів активних дієприкметників за російським зразком:** *купивийий (той, що купив), прийшовийий (той, що прийшов), зробивийий (той, що зробив) та ін.;*

- **слова і вирази, кальковані з російської:** *міроприємство, прийняти міри, прийняти участь, так як, в якості, бувийий у користуванні, на протязі, повістка дня, під відкритим небом та ін.;*

- **у вимові – це редуція ненаголошених голосних, оглушення дзвінких приголосних,** заміна «дж» і «дз» на «ж» і «з», також відсутність чергування «к/ц», зсув наголосу за зразком російської мови: *када, роззаварюватъ, росписуватъся, звонятъ, нахожуся, в восьмирічкі; відсутність чергування «о/і» або «е/і»: корова / коров, голова / голов (замість – корів, голів);*

- **пом'якшена і м'яка вимова приголосних перед «е» та «и» у споконвічно українських та запозичених словах** (в українській мові приголосні перед е та и не пом'якшуються): *сСло, сСстра, зІма, дІрСктор, лЄгЄнда, калЄндар, кІшеня, ідЄал, манЄж, тЄлЄґрама, манЄвр, дІспут, тІгр, чЄрЄпахa, бібліатЄка, канЄшно, інтЄрЄсно, проблЄми;*

- **ненормативне використання граматичних форм української мови,** що призводить до її деформації: *маємо вільні номерa (замість – номери), підготуйте паспортa (замість – паспорти), як доїхати до вокзалa (замість – вокзалу), працюю чотири місяця в рік (замість – місяці на рік), у тисячу (замість – тисяча) дев'ятсот п'ятому році.*

Отже, на жаль, слова-покручі оточують нас скрізь і всюди. Вони немовби «невидимі тіні» переслідують нас щодня у транспорті, в магазинах, у рекламних оголошеннях, у соціальних мережах і засобах масової інформації, наприклад:

У транспорті

1) Рука водія «маршрутки» – на кермі, погляд зосереджений вдалечінь, а уста вигукують: «Забєрїть «здачу!» (решту), та ще й цілих 10 «гривнїв» (гривень). Нарешті кінцева зупинка – і він оголошує: «**Конєчна, жд вокзал!**» (кінцева, залізничний вокзал).

2) У тролєйбусі зранку крізь натовп сонних пасажирів продирається кондукторка, голос якої здатний розбудити кожного пасажира, а фраза «Хто ще не має **білетїка?**» (квитка) проникає до самого серця. Незабаром зупинка і хтось вже гукає з натовпу: «На слідуючїй останoвці виходите?» замість сказати гарно українською: «На наступній зупинці виходите?».

У супермаркеті

До каси – довжелезна черга. Молода касирка енергійно вигукує: «**Пакєтїк** (пакет) братъ будете?». Розраховуючи, запитує: «**Мєлкіми** (дрібними грошима) даєте, бо **здачу** (решту) не зможу здати».

У рекламних оголошеннях (орфографію й пунктуацію збережено)

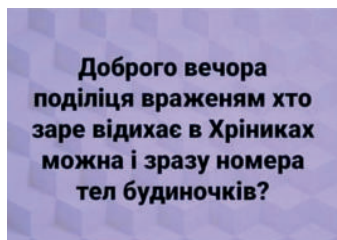
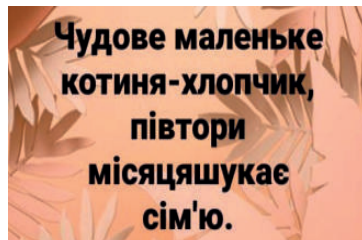
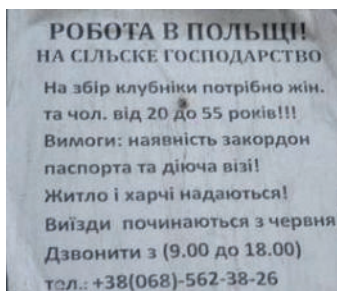
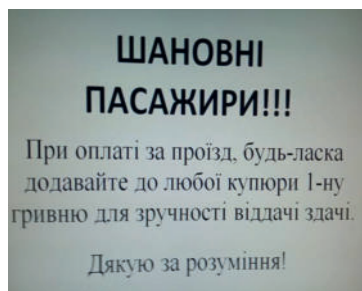
- Здам в аренду бітономішалку.

- Студент! Хочеш зарабатьватъ! Звони! Хочеш крутити справжній кермо, а не джойстик? Звонити дівчину не у фастфуд, а в ресторан! Набридло тинятися без діла? Совмещай з навчанням або основною роботою. Немає досвіду – Безкоштовно ми навчимо. Заробляй від 5000 і Більше!

- Є робота головою! дізнайся умова! дзвони! вік 21-38 лет. предпочтение чоловікам відповідальним!!!

- Шукаю роботу бензопилкою!

А ось на такі оголошення можна натрапити в міській «маршрутці» Рівного та на сайтах рівненських оголошень:

То ж чому українці загалом і сучасна молодь зокрема не розмовляють гарною українською мовою, вживаючи суржик? Відповідь проста:

1. *Знайомство з медіапростором сучасні діти, на жаль, розпочинають не з української продукції (зазвичай це російськомовна анімація), внаслідок чого російські слова складають основу дитячого мовлення.*

2. *Нам зручніше послугоуватися покручами: канешно, вездє, як діла, отута, образованіє тощо.*

3. *НЕ круто / українська не модна / не є мовою бізнесу:* левова частка популярних ютуб-каналів та потужних освітніх майданчиків доступні винятково російською.

4. *И так наймут / какая разлицица...*

5. *Українською багато не заробиш...*

Але при цьому кожен без угаву торочить: «*Мова має значення!*», «*Мова – душа народу!*», «*Без мови немає нації!*» [4].

Як маємо чинити в даному випадку – залежить особисто від кожного. Адже це не перевага вчених-лінгвістів, письменників чи вчителів-філологів. Це не тільки ознака, а насамперед обов'язок будь-якої культурної особистості.

Правильно й чисто говорити рідною мовою може кожен, було б лише бажання. Для цього потрібно багато читати, але не будь-чого, а гарно написаних, із добрим перекладом книг. А також, за порадою Максима Рильського, «не боятися заглядати у словник», бо саме словники, насправді, є добрими нашими порадиниками й помічниками на нелегкому шляху до досконалості мови.

Висновки. «Краса і сила рідної мови, – за влучним висловом Бориса Антоненка-Давидовича, – таїться не в її фонетичних перевагах і, поготів, не в її привілейованому верхньому становищі супроти інших мов, якщо це десь трапляється, а в здатності впливати на почуття людини, будити в ній хороші благородні почуття, змушувати бриніти найтонші струни людської душі» [3].

Тож докладімо всіх зусиль, щоб наша рідна мова була «чистіша від сльози», а для цього потрібно зовсім небагато – якомога більше читати українською, мислити українською, не боятися говорити українською, а ще – працювати над помилками, дбати про чистоту нашої мови, «виполнюючи» зі свого щоденного мовного життєвого «бур'ян», ім'я якому – суржик.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Ажнюк Б. М. Мовна єдність нації : діаспора й Україна. Київ : Рідна мова, 1999. 450 с.

2. Антисуржик. Вчимося ввічливо поводитись і правильно говорити / за заг. ред. О. Сербенської. – Львів, 1994. – 152 с.

3. Антоненко-Давидович Б. Як ми говоримо. Київ : Либідь, 1991. Вид. 4-е. 256 с.

4. Береза Т. У битві за мову ми програємо двом монстрам. URL: https://gazeta.ua/articles/sogodennya/_ubitvi-za-movu-mi-prograyemo-dvom-monstramslovnikar/957245 (дата звернення: 12.08.2020).

5. Великий тлумачний словник сучасної української мови. 7-е вид, допов. / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : Перун, 2009. 1736 с.

6. Дзюбишина-Мельник Н. Суржик і суржикізм : стилістичні ресурси. *Наукові записки НаУКМА*. Київ : Вид-во НаУКМА, 2010. Т. 111. Філологічні науки. С. 16–20.

7. Ізмайлова А. Суржик і культура мовлення. URL: <https://kpi.ua/surzhih> (дата звернення: 03.09.2020).

8. Масенко Л. Суржик: між мовою і язиком. 2-е вид, змінене і допов. Київ : Києво-Могилянська академія, 2019. 202 с.

9. Мозер М. «Суржик» чи «Суржики»? *Українська мова*. 2016. № 1. С. 27–54. URL: [file:///C:/Users/%D0%9B%D0%B5%D1%81%D1%96%D1%87%D0%BA%D0%B0/Downloads/Ukrm_2016_1_5%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/%D0%9B%D0%B5%D1%81%D1%96%D1%87%D0%BA%D0%B0/Downloads/Ukrm_2016_1_5%20(1).pdf) (дата звернення: 03.09.2020).

10. Радчук В. Суржик як недопереклад. *Українська мова та література*. 2000. № 11 (171). С. 11–12.

11. Сербенська О. Суржик: «низька мова», безлад чи мовна патологія? *Мовні конфлікти і гармонізація суспільства*. Київ, 2002. С. 93.

12. Тараненко О. Українсько-російський суржик: статус, тенденції, оцінки, прогнози. *Мовознавство*. 2008. № 1. С. 14–30.

13. Труб В. Явище «суржику» як форма просторіччя в ситуації двомовності. *Мовознавство*. 2000. № 1. С. 46–57.

14. Фаріон І. Мовна норма: знищення, пошук, віднова (культура мовлення публічних людей) : монографія. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2013. 332 с.

15. Ціхоцький І. Антисуржик: у пошуках мовної ідентичності. *Теле- та радіожурналістика*. 2012. Вип. 11. С. 289.

Дата надходження до редакції: 16.10.2020 р.